

УДК 903'1+903.57]:39(=1/=2)

Пустовалов С. Ж.

КАТАКОМБНА СПІЛЬНІСТЬ ТА ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена визначенню лінгвістичної належності окремих етнічних груп пізньоямної та катакомбної спільнот. Носії інгульської культури ідентифікуються з північно-кавказькою мовною сім'єю, східні катакомбники та населення новотиторівської культури - окремі гілки праарійців. Носії традицій буджацької культури - прагреки. Місцеве населення, що ховало померлих за ритуалом інгульської культури, очевидно, стало однією зі складових іранців.

Одним з важливих напрямів етнічних досліджень є з'ясування мовної приналежності певних археологічних культур. Етнолінгвістичні розвідки за археологічними матеріалами проводяться за допомогою спеціальних методів. Серед них чи не найдавнішим є ретроспективний метод. Сутність ретроспективного методу полягає у тому, щоб, відштовхуючись від сучасного чи історично зафіксованого етносу, простежити спадковість його культури у давнину, углиб віків. Другий метод, яким часто користуються фахівці, - локалістський. За цим методом зіставляються ареали поширення археологічних культур з певними лінгвістичними ареалами топонімів, гідронімів тощо. Про вади цих методів вже неодноразово писалося [1]. Так, локалістський метод дозволяє зіставляти з лінгвістичними даними археологічні культури різних епох, оскільки результати самих лінгвістичних досліджень дуже погано датовані. Тому визначити точно, до якого історичного періоду належать ті чи інші мовні ареали та з якими археологічними культурами вони мають бути зіставлені, дуже важко. Дослідник, який застосовує ретроспективний метод, зупиняється перед першою ж зміною археологічної культури. Тобто перед першою перервою поступу.

Незважаючи на це, зазначені вище методи продовжують використовуватись у етномовних реконструкціях, хоча результати їх дуже спірні.

У 80-х роках ХХ ст. намітилася інша тенденція. Визнаючи тісний зв'язок між мовою та релігією, світоглядом, деякі дослідники по-

чали зіставляти ритуали давнього населення з відомими давніми епосами, зокрема Ригведою, Авестою та ін. [2]. Це дозволило більш надійно встановлювати зв'язок між АК та певними мовними групами, краще датувати лінгвістичні дані тощо.

Північне Причорномор'я у більшості провідних концепцій походження індоєвропейців визнається або прабатьківщиною (Чайлд, Брюсов, Гімбутас, Павленко, Залізняк та ін.), або територією, що дуже рано була населена індоєвропейськими народами (Гамкрелідзе, Іванов та ін.). Тому різні дослідники чим далі, тим більше та наполегливіше намагаються з'ясувати, як далеко углиб віків можна простежити індоєвропейські корені у населення Північного Причорномор'я.

Одним з перших, хто зробив таке зіставлення, був В.І.Абаєв [3]. Ямну спільність він зіставляв з індоіранською, а зрубну культуру - з іранською спільністю. Пізніше І.Л.Членова зіставила між собою ареали поширення зрубно-андронівських пам'яток та іранських топонімів [4]. В результаті виявилось, що північний кордон обох ареалів збігається.

Тривалий час катакомбна спільність просто не враховувалася при етнолінгвістичних зіставленнях. Її обминають у своїх дослідженнях В.І.Абаєв [5], Т.В.Гамкрелідзе та В.В.Іванов [6], Ю.В.Павленко [7], Л.Л.Залізняк [8]. Причин цьому декілька. Появу катакомбної спільності від початку її виділення тією чи іншою мірою пов'язували із Давнім Близьким Сходом. Отже, якщо автохтони на теренах Причорномор'я - носії ямної спіль-

ності, то хто такі катакомбні зайти, з'ясувати досить важко. Невідомо навіть, з якого боку вони потрапили до Північнопричорноморських степів. З заходу (за Л.С.Клейном), півдня (за В.О.Фісенком, С.Ж.Пустоваловим), Кавказу (за А.Л.Нечитайло), чи морським шляхом?

Л.С.Клейн перший запропонував арійську належність катакомбних племен [9]. При цьому він ґрунтувався не на зіставленні мовних ареалів, а знаходив у поховальному обряді давніх катакомбних племен такі риси, які були властиві саме арійським поховальним ритуалам, взагалі певним світоглядним моментам. Однак, незважаючи на те, що саме ним було вперше поставлене питання про декілька АК у межах катакомбної спільності, Л.С.Клейн вважав всі катакомбні племена арійськими [10]. Проте аргументація щодо арійської належності катакомбників стосувалася лише східнокатакомбних пам'яток - переважно донецької катакомбної культури. Це гральні кості, курушки, хрестоподібні булави, широке використання в ритуалі вогню тощо.

Подальший розвиток аргументації арійської належності східнокатакомбних племен було здійснено А.Т.Синюком [11], який, ґрунтуючись на матеріалах Павливських могильників, знайшов паралелі між середньодонською катакомбною культурою та Ригведою. Зокрема, поховання розчленованих жіночих кістяків А.Т.Синюк пов'язує з міфом про Пурушу. Найбільші відповідності Ригведі знаходимо у визначних могильниках Сінташтинського городища [12].

Таким чином, досить чітко простежується такий розвиток: ямна спільність - донецька, середньодонська (східнокатакомбна культура) - Сінташта - історичні арії.

Зовсім інший підхід до розв'язання питання мовної належності демонструє В.В.Отрошенко із співавторами [13]. В основі їхніх припущень лежить локалістський метод. Якщо у "Давній історії України" зазначені автори загалом погоджуються з Л.С.Клейном, заважаючи, що катакомбна спільність не є єдиноюетнічною [14], то пізніше вони пов'язують катакомбну спільність з розподілом індоіранців на індоаріїв та іранців [15]. Проте конкретно не ідентифікують мовні ареали та археологічні культури. Так само залишається й застереження про наявність серед носіїв

катакомбної спільності кавказьких (незрозуміло, яких саме: картвельських чи анатолійських) діалектів та прагрецької мови [16]. Майже те ж саме повторив В.В.Отрошенко і у своєму власному розділі колективної монографії про етнічний розвиток населення на теренах України [17].

Ю.В. Павленко вважає, що носії катакомбної спільності, зокрема інгульської культури, були арійцями [18].

Проте сучасний стан етносоціальних досліджень, за матеріалами катакомбних пам'яток, дозволяє значно детальніше реконструювати етномовну належність населення археологічних культур доби середньої бронзи степової частини України. Авторіві вже доводилося писати з цього приводу [19]. Згідно зі станово-кастовою концепцією інгульського етносоціального організму мною було висловлено припущення про відсутність єдиної мови для цього населення. Підставами для цього припущення виступають численні станово-кастові суспільства світу: спартанське і подібні до нього соціуми Давньої Греції, туареги Аххагарра, стародавня Індія, хозарське суспільство та ін. Всюди нижні касти мали етнічні, отже, мовні відмінності.

Таким чином, пізньоямне населення було нерозчленованим арійсько-ірано-греко-вірменським. Розпад цієї спільності треба пов'язувати з появою катакомбного населення, яке тривалий час співіснує з пізньоямним. Тобто, вже наявність таких ямних угруповань, як буджацька культура або група "новотиторівська культура", є свідченням процесу такого розпаду. Оскільки ці етнічні масиви існують до кінця середньої бронзи [20], можна припускати, що розвиток мови цих груп не зазнав істотних впливів з боку іншого населення. З огляду на те, що навіть в історичний час у Тамані фіксується арійська лексика, можна гадати, що і ямне населення цієї території належало до протоаріїв.

Буджацьке населення, співіснуючи з катакомбним, зокрема, інгульським світом, відчувало на собі значний тиск з боку останнього. У Північно-Західному Причорномор'ї обряд моделювання черепів поступово видозмінюється. Це опосередковано свідчить на користь того, що це населення могло бути прагрецьким. Згадаймо, що у давніх греків у міфах про Діоніса фігурують відрубані голови, які використовують для підвищення родючості землі.

Знов-таки в ахейців відомий обряд накладення на обличчя поважних небіжчиків золотих машкар. Це теж пов'язує греків з населенням Північного Причорномор'я.

Мовна приналежність інгульського населення визначається як неіндоевропейська. Грунтуючись на наявності обряду моделювання черепів, можна вважати, що мова цього населення, можливо, належала до північно-кавказької мовної родини. Так, С.А.Старостін виділяє значний шар північнокавказької лексики у давньогрецькій мові [21]. Аналогії інгульським обрядам відомі саме серед хатсько-хетського кола, в Палестині, Месопотамії та в Єгипті [22].

Носії ямно-катакомбних пам'яток - це здебільшого ямне населення, яке перейшло на катакомбний поховальний обряд. Воно продовжує ямну лінію розвитку мови, отже, належить до індоіранців. Частина з них влилася, підвищивши свій соціальний статус, в інгульський етносоціальний прошарок. Цей процес міг мати два варіанти наслідків. Або новачки змінювали свою мову, переходячи на північнокавказький діалект, або зберігали свою власну мову з великим запозиченням з північнокавказького. Певна річ, що деякий час серед них існувала двомовність.

Після розпаду інгульського етносоціального організму наприкінці ямно-катакомбної епохи саме ця етносоціальна група могла зробити свій внесок у формування іранської мовної гілки. Якщо класичні "інгульці" прагнули зберегти тіло небіжчика, для чого його бальзамували та інколи навіть статуїзували [23], то серед адаптованих в "інгульців" (IV АЕТ/по, V АЕТ/по) [24] частіше зустрічається обряд псевдотілопокладення. Для цих поховань притаманне викладання окремих кісток у вигляді людини, що лежить випростано горілиць на спині. У зороастрійців, які були іранцями, подібним обрядам відводиться значне місце в ритуальній практиці [25]. Загалом до цього населення можна віднести похованих у катакомбах, де поєднуються ознаки суто інгульського етносу з іншими, зокрема, ямним та східнокавказьким.

Виникає питання: чому такий потужний анатолійський етнос, яким були "інгульці", не залишив по собі майже жодних слідів у наступних епохах? Відповідь на нього криється в загальній історичній обстановці, у якій розвивався інгульський етносоціальний організм. Це потестарно-політичне утворення вело велику активну завойовницьку політику. За кількістю зброї з інгульськими похованнями можуть конкурувати лише скіфські. Кількість поховань зі зброєю в інгульського населення сягає 15% [26]. Інгульське населення активно просувалося на схід до мідно-миш'яковистих родовищ Донбасу. У війнах знать цього суспільства могла спиратися переважно на одноплеменників. Тому чоловічий прошарок інгульського етносу з часом меншав, що врешті-решт призвело до депопуляції. Ось чому наприкінці існування цього суспільства анатолійською мовою могли користуватися лише жрецький прошарок та військова знать - еліта цього суспільства, яка загалом не перевищувала 2-3% від загальної кількості населення.

Можливо, частину інгульського жрецького прошарку було вивезено після розгрому та дезінтеграції інгульського суспільства до Середнього та Нижнього Дону. Саме тут на найпізнішому етапі існування катакомбної культури знайдені як типові ритуальні інгульські посудини, так і наслідування ним [27]. Близькість інгульських поховальних обрядів до афро-азійської мовної сім'ї, наявність у верхівки інгульського населення знакової системи, дуже близької до консонатних абеток Близького Сходу [28], можуть пояснити семітські запозичення в одному з найдавніших арійських санскритських абеток - брахмі.

Усе викладене вище є гіпотезою. Але ця гіпотеза спирається на найновітніші етносоціальні дослідження за матеріалами ямно-катакомбних пам'яток всього Північного Причорномор'я. Паралелі між мовними та археологічними спільностями встановлюються не застарілими методами, а ґрунтуються на збігах в ідеології. Це дозволило більш ґрунтовно провести етномовний аналіз.

1. Гиндин Л.А., Мерперт Н.Я. Античная балканистика и этногенез народов Балкан // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья - М., 1984. С. 3-10; Кнабе Г.С. Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе // СА - 1957. - №3 - С. 243-257; Пустовалов С.Ж. Методи етнічних реконструкцій в археології (до історії виникнення сучасної проблемної ситуації) // Теорія та практика археологічних досліджень. - К., 1994. - С. 159-177.
2. Клейн Л.С. Од Дніпра до Інду // Індоевропа. Книга 1-2. - 1997. - С.20-27; Klejn L. The coming of Aryans: who and whence? // Bulletin of the Deccan College Research institute. - Pune, 1984. - V. 43. - P.57-72; Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины). - Днепропетровск, 1983. - 106 с; Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). - Днепропетровск, 1989. - 87 с; Ситюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. - Воронеж, 1996; Чмыхов Н.А. Истоки язычества Руси. - К., 1990; Чмыхов М.О. Давня культура. - К., 1994.
3. Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индо-иранских народов // Древнейший Восток и античный мир. - М., 1972. - С. 26-37.
4. Членова Н.Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. - М., 1984. - С. 259-268.
5. Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индо-иранских народов // Древнейший Восток и античный мир. - М., 1972. - С. 26-37.
6. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. - Тбилиси, 1984. - Т.1, 2.
7. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К., 1994. - 399 с. з іл.
8. Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України. - К., 1994. - 256 с.
9. Клейн Л.С. Вказ. праця. - С. 20-27; Klejn L. The coming of Aryans: who and whence? // Bulletin of the Deccan College Research institute. - Pune, 1984. - V.43. - P. 57-72.
10. Клейн Л.С. Вказ. праця; Klejn L. Ibid.
11. Ситюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. - Воронеж, 1996.
12. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. - Челябинск, 1992.
13. Березанська С.С., Отрощенко В.В. Бронзовий вік. Глава 1. Етнічний склад населення // Давня історія України. Т. 1. Первісне суспільство. - К., 1997. - С. 387-422; Березанська С.С., Отрощенко В.В. Щодо етнічної належності населення України за доби бронзи// Матеріали міжнародної археологічної конференції "Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)." - Дніпропетровськ, 1999. - С. 35-37; Березанська С.С., Отрощенко В.В. Про деякі етноісторичні процеси на теренах України за доби бронзи // Проблеми археології Подніпров'я. - Дніпропетровськ, 2000. - С. 112-123; Отрощенко В.В. Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху // Етнічна історія давньої України. - К., 2000. - С. 7-44.
14. Березанська С.С., Отрощенко В.В. Бронзовий вік. Глава 1. Етнічний склад населення // Давня історія України. Т. 1. Первісне суспільство. - К., 1997. - С. 401.
15. Березанська С.С., Отрощенко В.В. Про деякі етноісторичні процеси на теренах України за доби бронзи // Проблеми археології Подніпров'я. - Дніпропетровськ, 2000. - С. 112-123.
16. Там само. - С.115.
17. Отрощенко В.В. Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху // Етнічна історія давньої України. - К., 2000. - С.34.
18. Павленко Ю.В. Праสлавяне и арии. - К., 2000.
19. Пустовалов С. Ж. Мовна приналежність носіїв інгульської катакомбної культури у світлі паралелей з ранньосемітськими абетками Близького Сходу // Матеріали першої Всеукраїнської науково-практичної сходовознавчої конференції. - К., 1998. - С. 58-67.
20. Пустовалов С. Ж. Ямная общность и катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование // Проблеми археології Подніпров'я. - Дніпропетровськ, 2000. - С. 95-105.
21. Старостин С.А. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы // Древний Восток: этнокультурные связи. - М., 1988; Starostin S.A. Nostratic and Sino-Caucasian // Лингвистическая реконструкция и древняя история Востока. - М., 1989. - Ч.1.
22. Пустовалов С. Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія. - 1993. - №1. - С. 24-34; Пустовалов С. Ж. До розв'язання проблеми появи у Північному Причорномор'ї катакомбної спільності // Культурологічні студії. - К., 1996. - Вип. 1. - С. 260-279.
23. Пустовалов С. Ж. Культ черепов и социальная структура катакомбной общности // Древняя история населения Украины. - К., 1991. - С.44-51; Пустовалов С.Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum+. - Кишинев, Санкт-Петербург, Одесса, 1999. - №2. - С.222-255.
24. Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья. - К., 1992. - 151 с.
25. Бойс М. Зороастрийцы: верования и обычаи. - М., 1987.
26. Ключко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства. - К., 1992. - Вип.1 - С.118-141.
27. Ситюк А. Т. Вказ. праця; Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северном Донце. - М., 1996. - 182 с.; Пустовалов С. Ж. Ямная общность и катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование // Проблеми археології Подніпров'я. - Дніпропетровськ, 2000. - С. .95-105.
28. Пустовалов С. Ж. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Причорномор'я // Нау-

кові записки НаУКМА. Культура. - К., 1997. - Т.2. - С. 123-136; *Пустовалов С.Ж.* Мовна приналежність носіїв інгульської катакомбної культури у світлі паралелей з ранньосемітськими абетками Близького Сходу // Матеріали першої Всеукраїнської науково-практичної сходознавчої конференції. - К., 1998. - С.58-67;

Пустовалов С.Ж. Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у Північному Причорномор'ї // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. - К., 2000. - Т.18. - С. 19-40.

Pustovalov S.Z.

THE CATACOMB COMMUNITY AND THE INDO-EUROPEAN PROBLEM

This article is devoted to definition of a language belonging of separate ethnic groups of late pit grave and catacomb generality. The ingul culture carriers are identified with the North-Caucasian family, and East catacomb carriers are identified with one of the praarijans branches and "novotitorovskaya culture" carriers too. The Budzhak culture carriers were pragreeks. The local population which has perceived ingul burial ritual has become the component in addition of iranians eventually.